http://dx.doi.org/10.18778/8088-241-6.10

Alexandra Chomová
Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica

Príspevok k apelatívnemu základu slovenskej hydronymie v povodí Torysy

1. Úvod

Torysa je najväčší tok patriaci do povodia Hornádu (východné Slovensko), ktorý pramení v Levočských vrchoch pod Javorinou (1225 m n.m.) pri obci Torysky v Levočskom okrese. Preteká Spišsko-šarišským medzihorím, vteká do Košickej kotliny, v ktorej sa vlieva do Hornádu. Dĺžka toku je 129 kilometrov. S údolím Torysy sú spojené najstaršie stopy osídlenia v severnej časti Šarišskej stolice. Pochádzajú zo staršej doby kamennej [Beňko 1985: 183]. V Spišsko-šarišskom medzihorí na terase Torysy sa nachádza archeologická lokalita európskeho významu, dokladajúca osídlenie z neolitu, eneolitu, doby bronzovej a hallštattskej, boli tu objavené aj kniežacie hroby z rímskej doby a slovanské sídliskové nálezy, ktoré patria k najbohatším germánskym hrobom z 3. storočia vôbec a svedčia o existencii politického a mocenského centra na východnom Slovensku v mladšej rímskej dobe.

Spracovanie hydroným sledovaného povodia by malo smerovať k naplneniu cieľov, úloh projektu Hydronymia Slovaciae – zhromaždiť kompletný materiál na základe (heuristického) výskumu [pozri Krško 2005; podobne Majtán, Žigo 1999: 6] ako východisko následnej analýzy získaného korpusu v rámci slovenskej hydronymie. Vzhľadom na skutočnosť, že súčasťou hydronymického hesla je aj etymológia hydronyma, v ktorej sa vysvetľuje jeho motivačný základ [Majtán, Žigo 1999: 7], v rámci analýz hydroným doteraz spracovaných povodí sa uvádza aj charakteristika ojkoným a oroným, ktoré sú v motivačnom vzťahu s daným hydronymom [ibidem]. Pri analyzovaní onymických jednotiek sa zohľadňuje nielen ich formálna štruktúra, ale aj onymický obsah, preto sa vo výskume venuje pozornosť propriálnemu pomenovaciemu procesu a modelovaniu hydronymických jednotiek [Sičáková 2007; Krško 2005; Hladký 2004]. To umožňuje porovnať sledovanú hydronymiu s ostatnými regiónmi a prispieť k celkovému obrazu o slovenskej (a slovanskej) hydronymii [porov. aj Krško 2003].

V predkladanom príspevku sa venujeme predovšetkým mimojazykovej stránke, analýze slovných základov vybraných hydroným, pričom sa výberovo zameriavame na niekoľko hydroným z povodia Torysy, pri ktorých sa registrujú najstaršie doklady a pri ktorých sa predpokladá, že ich forma, existencia motivovala napr. pomenovanie sídla, ktoré pri nich vzniklo. Vychádzame pritom z prvotného mapového výskumu a zo štúdia materiálov týkajúcich sa predovšetkým najstarších, doložených názvov tokov v povodí Torysy.

Najstaršie listiny zaznamenávajúce pomenovania riek z povodia Torysy sú známe z 13. storočia (fluv. *Tarcha* (rok 1249/1355), fluv. *Taarcha* (rok 1261), aqua *Tarcha* (rok 1284), meatus *Tarcha*, *Tarchauyze* (rok 1284), fluv. *Torissa* (rok 1777), fluv. sloven. *Tořissa* vel Toryska, maď. *Tarcza* (rok 1808) – podľa B. Varsik [1990: 132–133]).

V súvislosti s hydronymami a inými toponymami, pri ktorých uvažujeme o motivačnom vzťahu (ide predovšetkým o oronymá a ojkonymá) sa ako aktuálna zdôrazňuje otázka, ktorý názov vznikol skôr, čo bolo skôr pomenované? Pri najstarších názvoch, popri ktorých sú doložené aj rovnako staré osadné názvy, možno predpokladať, že názvy tokov sú staršie ako názvy osád, pretože toky boli odpradávna dôležitým orientačným bodom. Údolím tokov prenikali do krajiny (lokality) lovci, rybári, neskôr osadníci, ktorí preberali názvy tokov a prenášali ich na osady [pozri aj Sičáková 2007: 12].

J. Krško [2009] konštatuje, nadväzujúc na analýzu doteraz spracovanej hydronymie Slovenska, že väčšina pomenovaní vodných tokov je motivovaných ojkonymom. „Opačný proces motivácie je v súčasnosti vzácny, no pre poznanie praslovanských východísk je vzácny, pretože práve tieto hydronymá obsahujú praslovanské apelatíva, viažuce sa na vodu, vodné toky a pod. a v minulosti sa tieto hydronymá stali základným motivantom ojkoným“ [2009: 15]. Z hľadiska spoločenského významu sa však dominantným stáva sídlo, ktoré pri toku vzniklo a prevzalo jeho meno, čím dochádza k onymickej homonymii – vzniknuté napätie sa rieši rôznymi spôsobmi. „Prvotnosť hydronyma v niektorých prípadoch vyplýva z logických uzáverov a paleopsychológie vtedajšieho obdobia, v niektorých ojkonymách nachádzame pôvodné apelatíva vzťahujúce sa k vode, niektoré osadné názvy obsahujú v slovotvornej štruktúre topoformanty typické pre hydronymiu a nie pre ojkonymiu“ [Krško 2011: 245].

V súvislosti so sledovaním pôvodu hydroným sa konštatuje, že „Prichádzajúce slovanské obyvateľstvo si zakladalo osady najmä v dolinách riek, riečnych terasách, sprašových dunách, pričom osídľovanie postupovalo proti prúdu južných slovenských riek až na sever. [...] apelatívne porastov okolia potokov sa často proprializovalo a vytvorilo tak základ onymickej nomenklatúry hydronymie vyššie položených tokov“ [Krško 2008: 310]. „Z doteraz vyskúmaných slovenských povodí [...] môžeme doložiť historické hydronymá dokumentujúce najstarší pôsob pomenúvania prostredníctvom proprializácie apelatív sémanticky sa vzťahujúcich k vode a jej prostrediu“ [Krško 2011: 243].

K najčastejším motivantom pomenovania vodných tokov patrili napr. farba, zápach, chuť, teplota a pod. Pri sledovaní apelatív, ktoré tvoria oporu pre hydronymum, sa objavujú aj také jednotky, ktoré sa považujú za celkom odsémantizované, nemotivované (deetymologizované). Ako príklad možno uviesť pomenovania z povodia Slanej [2007: 46] *Veporský potok*, *Čierťaž*, *Španie*, *Podražky*, pri týchto hydronymách autorka konštatuje, že ich apelatívny význam je už dnes používateľom jazyka neznámy, pretože apelatíva *vepor*, *čierťaž*, *španie*, *drahy* zo slovnej zásoby príslušnej lokality vypadli, a preto sa aj najskôr proprializovali. „Uvedené fakty súvisia s tým, že hydronymický pomenúvací proces sa uskutočňoval vo viacerých etapách, ktorých priebeh bol závislý od vzťahov medzi základnými faktormi (pomenovateľ, objekt pomenúvania [denotát] a jazykový prostriedok), ktoré podmieňovali vznik i druhový priebeh pomenúvacieho procesu. Pri opätovnom pomenúvaní (proprializácii) došlo k zmene pôvodnej významovej väzby s objektom a v novej pomenovacej jednotke sa prehodnotila jej obsahová (sémantická) štruktúra“ [Sičáková 2007: 46].

2. Apelatívny základ hydroným z povodia Torysy

V našom príspevku sa nebudeme venovať analýze vzťahových modelov sledovanej hydronymie, ale ako sme uviedli vyššie, niekoľkými poznámkami sa pristavíme pri hydronymách motivovaných apelatívnym základom. Pri pomenúvaní tokov a iných objektov si pomenúvateľ všímal najcharakteristickejšie znaky pomenúvaného či relačného objektu (veľkosť, porast, stavby a pod.), ktoré sa stali motivačným zdrojom pri ich pomenúvaní. Motivačné znaky sa v hydronymách jazykovo stvárnili podobne ako v ojkonymách či anojkonymách [Sičáková 2007: 13], pričom sa vybral ten znak, ktorý sa chápe ako diferencujúci v porovnaní s priľahlými tokmi.

Jedným z najčastejších pomenovacích motívov bol druh rastlinného porastu, pričom porast pomenovaného objektu sa tu chápe ako jeho inherentná vlastnosť [pozri Sičáková 2007: 21–22]. Ľ. Sičáková [2007] pri tomto pomenovacom motíve podotýka, že „Jednoslovné substantívne názvy so sufixom -*ina* (Brezina), -*ava* (Jelšava) označujú skôr miesto, kde rastie určitý druh porastu a znamenajú, že tok tečie z miesta porasteného brezami, jelšami, než to, že breh toku je porastený určitým porastom. Aj v povodí Torysy nachádzame hydronymá, ktoré možno v rámci celoslovenského kontext zaradiť do tejto motivačnej skupiny a možno ju považovať za najpočetnejšiu, napr. *Jarabinčík* od jarabina, *Bučinový jarok* (variant Novoveského potoka) z bučina (biotop), teda vegetačná formácia s dominanciou buka, bukový les (podoby typu Bukový potok možno nájsť napr. v povodí Ipľa – 1999), tok *Chmeľov*, pri ktorom možno odkázať na porast divo rastúceho chmeľu (*chъmelь) tu od TN Chmeľov (podobne Chmeľnica v povodí Turca – Krško

2003). Do celoslovenského kontextu možno zaradiť aj hydronymá *Trstianka* (Šarišská Trstená) (J. Krško [2008: 311] uvádza hydronymá Trsteník, Tŕstie od porastu tŕstia (*trъstь), podobne v povodí Ipľa Trsteník, Trstenský potok [1999], z povodia Váhu [2011] *Trsteník, Trsťovka*), *Kalinovec* od pomenovania kalina obyčajná, vlhkomilný krík (Viburnum opulus) nachádza paralelu v hydronymách z povodia Turca – Kalinovec, Kalinový potok a pod. [Krško 2003].

K pomenovaniam, pri ktorých možno predpokladať podobu hydronyma ako motivujúcu pre ďalšie pomenovania (viaceré hydronymá patria zároveň k najstaršie doloženým), možno zaradiť *Oľšavec*, *Olšavica* (severný prítok Torysy, jeho názov sa vzťahuje „na údolie s hojným výskytom jelše a následne na sídlisko v tomto údolí" – Uličný [1990: 223], ktorý sa spája s pomenovaniami typu Olšava, teda rieka tečúca medzi brehmi s olšovým porastom – známy je aj variant jelša (*elьcha, olьcha). I. Leterrer a R. Šrámek [2004] zvažujú ešte jeden význam v súvislosti s podobou olza z pôvodného prastarého základu vodného názvu *olъga „rieka bohatá na vodu" [2004: 195]. Toto hydronymum rovnako možno zaradiť k dokladom z iných slovenských povodí, napr. Jelšovec, Jelšovník (povodie Váhu), Jalšovský potok, Jalšovík, Jelšovka (povodie Ipľa), Olešnica (povodie Nitry).

Jedným z najväčších pravostranných prítokov Torysy je *Dubovica* (maď. Dobó) alebo tiež *Dubovický potok*. K dokladom písomných zápisov patria – *aqua Dobow* (r. 1290), ad caput *rivuli Dobofeu* (r. 1307). Pri toku vznikla dedina Dubovica, ktorej zápis mena v tvare Dombomezew z r. 1278/1348 svedčí o prítomnosti nosovky v pôvodnom tvare slova dub [1990: 133]. Podľa F. Uličného [1990: 69] práve zápisy názvu ako Dobou v písomnostiach z 13.–16. storočia svedčia o tom, že ide o „maďarizovaný tvar pôvodného slovenského názvu, koreniaceho v slove dub. Svedčí o tom, že polia a sídlo vzniklo na mieste vyklčovaného dubového lesa". V oblasti slovenských povodí nachádzame množstvo podobných hydroným, napr. z povodia Hrona pomenovania ako Dúbravský potok (od dúbrava, porast dubu) [Krško 2008: 311].

Osikovský potok je príkladom názvu, ktorý ako prvý pomenúval údolie, resp. potok s častým výskytom osiky. Podľa F. Uličného [1990: 228] „je zrejmé, že názov bol najskôr názvom údolia s častým výskytom osiky, resp. potoka, pri ktorom vznikla dedina". Podobne J. Beňko [1985: 218–219] konštatuje, že v roku 1374 sa na hraniciach majetku Vaniškoviec a panstva Kobyly spomínajú vody *Osikov* v podobe *Osyka* a *Bartošov potok* ako *Bartuspatak.* Starý základ *osika/*osa majú podobne hydronymá aj z iných slovenských povodí, napr. Osikový potok v povodí Nitry [Hladký 2004].

B. Varsik [1990: 182] radí k hydronymám odvodeným od stromového porastu aj hydronymum *Brestovec* (maď. Boroszló). Brest (Ulmus) je rod listnatých stromov z čeľade brestovité (Ulmaceae) a ako apelatívum dalo základ na vznik hydronyma aj na iných povodiach, napr. *Brestový potok* ako potok, ktorého breh je porastený *brestmi* sa uvádza v povodí Slanej [Sičáková 2007: 21–22], Brestová (horné povodie Váhu, 2011). O starobylosti Brestova (zeme i dediny) v povodí

Torysy svedčí aj fakt, že už v roku 1272 sa pripomína potok Brestov, a to jeho horný tok pri opise zeme Delnfö (terra Delnafeu), dnešný Kokošoviec (doklady riv. *Borozlopotok* (r. 1272), *Buruzloupothok* (r. 1304), *Boroslopatak* (r. 1333); horný tok Brestovec – *Presztovecz patak* (r. 1868), *Bresztovecz patak* (r. 1901) – [pozri Varsik 1990: 134–135; Uličný 1990].

Vyššie spomínané apelatívum tŕň možno nájsť v základe hydronyma *Ternianka*, pravostranného prítoku Sekčova. Toto pomenovanie sa spája s ojkonymom Terňa. Práve v tejto lokalite bolo v roku 1954 odkryté sídlisko z neskorej doby bronzovej a halštatskej, približne z obdobia rokov 1000-400 pred n. l. Obec súvisí s významným starým hradiskom, ktorý historici považujú za sídelný hrad slovanského kmeňa obývajúceho Prešovskú kotlinu. Obec Terňa je písomne doložená roku 1259, jej slovenský názov je odvodený od slova tŕnie v šarišskom nárečovom variante. Na základe geografických, historických a jazykovedných poznatkov a vývoja osídlenia najbližšieho okolia sa konštatuje, že Terňa bola najstaršou slovanskou-slovenskou dedinou v údolí miestneho potoka, jestvujúcou pred 11., príp. 9. storočím [Uličný 1990].

V rámci tejto motivačnej skupiny dodávame ešte jeden doklad hydronyma s apelatívnym základom obsiahnutom v pomenovaní rastliny. Ide o hydronymum *Slivník*, uvádzané v listine datovanej roku 1276. Vo falze z 13. storočia alebo na začiatku 14. storočia sa uvádza ako fluv. Siluapataka – dedina a potok dostali názvy podľa slivkového porastu. B. Varsik [1990: 238] dáva tento názov do súvisu so skutočnosťou, že popri jabloňových stromoch sa používali na hraničné záseky aj slivkové stromy (lebo mali podobnú vlastnosť ako jablone), dedina strážcov v Slivníku sa po maď. nazývala Szilva, po slovensky Slivník, čo je podoba mena pre potok, ktorý tade tiekol.

K hydronymám motivovaným vegetačnou formáciou treba zaradiť aj pomenovanie *Lúčanka* (ľavostranný prítok Torysy), v základe ktorého nachádzame apelatívum lúka (vegetačná formácia bez poschodia drevín, ktorú tvoria prevažne trávy, ale aj iné byliny). Podobne sú motivované názvy Lúčny potok (povodie Nitry aj horné povodie Váhu), Lúčna (povodie Turca). J. Beňko [1985: 212] uvádza, že osídľovanie v tejto časti povodia Torysy prebiehalo na zvykovom práve a že tu pri potoku Lúčanka (Nenepataka) boli postavené osady lúčka (Luchka) a Harčár (Harchei), ktoré v neskoršom období splynuli a označovali sa ako Harčárska Lúčka.

Proprializáciou apelatíva vzniklo aj hydronymum *Ráztoka* (apelatívum označuje zvažujúci sa horský úval, po ktorom stekajú vody). I. Lutterer a R. Šrámek [2004: 226] hovoria, že pomenovania Ráztoka a Roztoky majú v slovenčine pôvod v slove ráztoka „vodný predel“, čo sa hodnotí ako približné synonymum českého toponyma Roztoky. Toto apelatívum pomenúva rozdelený tok, teda miesto, kde sa akoby roztekali vodné toky, pričom v dnešnom ponímaní je to naopak sútok – miesto, kde sa potok, resp. viac potokov zlieva. Dôvod takéhoto obráteného vnímania križovatiek vodných tokov sa vidí v skutočnosti, že osídľovanie postupovalo od dolného toku, alebo od ústia do väčších riek, smerom k hornému

toku, teda proti prúdu rieky, preto mali pomenovatelia opačný pohľad. Vodné toky umožňovali kolonistom prenikať do neprechodného vnútrozemia a následne k zalesneným horám. Podobne sú označené toky z rozvetveným ústím, resp. pramennou časťou, v pomenovaní ktorého nachádzame prefix *orz(ъ)- nesúci význam „smerujúci od seba“ aj v povodí Váhu [Krško 2009: 19] uvádza hydronymá Ráztočná, Ráztoka, Ráztoky; Ráztoka sa nachádza aj v povodí Turca [Krško 2003], podoby Ráztoka, Ráztočný potok majú hydronymá v povodí Ipľa [1999].

Častým motivantom, ktorý sa odrazí v pomenovaní vodného toku, býva aj terénny útvar. Tu sa podoba hydronyma opiera o apelatívny základ typu grúň, laz, dolina. Ľ. Sičáková podotýka, že ani pri pomenovaniach tohto typu niekedy nie je celkom jasné, či potok tečie grúňom, lazom, dolinou alebo od objektu s menom Grúň, Dolina, Laz [2007: 12]; Túto skutočnosť je potrebné zohľadniť nielen pri sledovaní pôvodu hydronyma, ale aj pri jeho začlenení do príslušného vzťahového modelu.

Apelatívum laz ako synonymum pre rúbanisko, čistina, báň [Ondruš 2002: 53], prípadne druh horskej osady so skupinami domov roztrúsených po svahoch, kopanic nachádzame aj v povodí Torysy (hydronymum *Laz*). Podobné sú pomenovania Lázkový potok v povodí Ipľa [Žigo, Majtán 1999] tu chápaný podľa charakteru územia, ktorým preteká, variant Lažtek sa uvádza v hornom povodí Váhu [Krško 2011: 86].

Apelatívum brod ako miesto na rieke alebo potoku dostatočne plytké na to, aby sa tam vodný tok dal prekonať peši, na koni alebo inom zvierati či vozidlom sa odrazilo v pomenovaní *Brôdok* s nárečovým variantom Brodek. Ide o podobu s deminutívnou príponou s významom „malý brod“. Hydronymum Brôdok sa nachádza aj na hornom povodí Váhu [Krško 2011].

K ľavostranným prítokom Toryse patrí *Delňa* (maď. Delne). Okrem písomných dokladov o pomenovaní Delne – *aqua Delna* (r. 1272), iuxta *Delne* (r. 1347) sa v roku 1272 uvádza aj zem ležiaca pri jej prameňoch ako terra Delnafeu. Ide o dnešné Kokošovce [podľa Varsika 1990: 134]. Názov je slovanského pôvodu. Má oporu v slove *dělъ, ktoré označovalo horu [tak aj Luterrer, Šrámek 2004: 74]. V dolnej časti údolia tohto potoka sa našli ostatky keramiky, ktorá pochádza z 8.–11. storočia. Starobylý názov sa používal pre územie aj pre dedinu Kokošovc, to svedčí, že „bola najstaršou slovansko-slovenskou dedinou v údolí potoka Delňa a patrila k najstarším v okolí“; zanikla za neznámych okolností asi v prvej polovici 14. storočia [Uličný 1990: 6]. J. Krško [2003] uvádza pri výklade toponým majúcich základ v praslovanskom dělъ aj význam kopec, vyvýšenina, vrch.

Lebenský potok možno dať do súvisu s apelatívom lebeň (lebka), prenesene hlava. Hydronymum pravdepodobne motivovalo miesto pripomínajúce tvar lebky/hlavy. Na túto skutočnosť odkazuje aj výklad Š. Odruša [2002: 155], ktorý v podobných toponymách vyvodzuje psl. koreň lъb-, spája ho aj so základom leub- : loub- s významom dlabať, hĺbiť, kopať, pričom podľa neho je z tohto základu množstvo zemepisných názvov s koreňom Ľub- : Lub-.

Činnosť človeka spojená s osídľovaním nedostupných miest sa prejavuje aj v ďalších pomenovaniach z povodia Torysy. Tu však treba zvažovať motiváciu príslušným terénnym názvom. Pri hydronyme *Čakaň* je možné uvažovať o viacerých motiváciách. Jednu z nich poskytuje skutočnosť, že ide o pomenovanie nástroja používaného na kopanie (krompáč). Toto apelatívum je známe aj v iných slovanských jazykoch. Na tento význam odkazuje aj význam slovesa sekať, rúbať, ťať. O tento výklad je možné opierať aj slovesný tvar s významom ťať, sekať, rúbať, teda miesto upravené, vzniknuté sekaním, rúbaním a následne potok pretekajúci takým miestom. Do úvahy možno brať aj podobu koreňa čak- : čach-, ktoré Š. Ondruš spolu s koreňom ček- : čech- radí k slovanským slovám s prvotným významom vrchol, chochol [2000: 50]. Čakan a Čakanský potok anchádzame aj v povodí Slanej [u Sičákovej 2007: 16, 67]. V uvedených prípadoch sa však berie do úvahy aj motivácia starým slovanským osobným menom Čakan – podoba známa z 12. storočia [uvádza ju napr. H. Bartek 1940; ale aj V. Sedlák 1994]. J. Hladký [2004: 172–173] podobne uvádza v povodí Nitry Čakyň, pričom pomenovanie rovnako spája s osobným menom Čak.

Slovesný/slovanský apelatívny základ nachádzame aj v hydronyme *Črchľa* (prítok Kučmanovského potoka). Tento základ je potrebné spojiť s valašskou kolonizáciou, ktorá mala za následok aj obohatenie domácej lexiky o apelatíva, ktoré sa objavujú v toponymii. Medzi nimi nachádzame pomenovania typu Baba, Črchľa [pozri Krško 2011: 11]. Špecifické terénne názvy, ktorými valašská kultúra obohatila našu lexiku, sa zachovali v nezmenenom tvare poväčšine až dodnes. Táto skutočnosť súvisí s tým, že pri získavaní nových pastvísk dochádzalo počas kolonizácie k odlesňovaniu horských hrebeňov, ktoré boli postupne pretvárané na horské lúky. To sa odzrkadlilo aj pri pomenovávaní upravovaných oblastí. V slovenskej toponymii tak nachádzame pomenovania ako Čergov, Čierťaž, Čierťaže, Čeršľa, Črchľa, pričom na Slovensku dominuje názov Črchľa.

Etymológia týchto názvov súvisí so slovesami črchliť, čerchliť, čršliť, kršliť, kržliť, ktoré mali významy „obsekávať, lúpať kôru dookola kmeňa stromu, aby vyschol“, neskôr „vytínať očrchlené stromy“ a napokon „klčovať, získavať užitočnú pôdu“. Slová črchľa, kršľa teda označovali pôvodne miesto, kde boli očrchlené stromy, potom vyklčované miesto, z lesa vyklčovaná kultúrna pôda [Majtán 1996: 67]. Podobný výklad nachádzame aj v monografii I. Luterrera a R. Šrámka [2004: 71], v ktorej sa uvádzajú terénne názvy Čerchla, Črchel, majúce podľa autorov pôvod v apelatíve rozšírenom v karpatskej oblasti a nesúce význam vyčistené miesto, lúka alebo miesto upravené na pastvu, toto pomenovanie vychádza zo spôsobu čistenia miesta, keď sa stromy najskôr čiastočne zbavovali kôry (očrchlili, okršlili), aby vyschli a potom boli vyrúbané, rovnaký základ sa nachádza v slovesách typu čerti, črtati, teda ťať, vytínať. Podobné pomenovania nachádzane aj v povodí iných slovenských tokov, napr. Čeršľa – potok pri Bardejove, J. Krško uvádza v monografii o hornom povodí Váhu variant Krsla/Kršľa [2011].

Do tejto skupiny hydroným patrí aj *Ortašský potok* (terénny názov Ortáš/Ortáše) vychádzajúci z apelatívneho základu ortáš a ortvaň, ktoré sa, najmä do východoslovenských nárečí, prevzali z maďarčiny (maď. irtás „klčovanie“, irtväny „klčovisko“, sloveso irt „ničiť, kynožiť, klčovať“). So začiatočným o- namiesto maďarského *t-* sa tieto slová zaradili do slovenskej slovnej zásoby a umožnili vznik ďalších odvodených slov. Podľa M. Majtána „v slovenských terénnych názvoch sa slová so slovným základom *ort-* vyskytujú hromadne na východnom Slovensku, v Gemeri a vo východnej časti býv. Novohradskej stolice, inak iba na južnom okraji slovenského jazykového územia, odkiaľ máme doložené aj neadaptované podoby irtáš, ertaš“ [1977: 348, 350–357].

Prvenstvo pomenovania potoka pred pomenovaním pri ňom vzniknutej osady sa predpokladá i pri potoku *Ľutinka*, ľavom prítoku Torysy. Podľa F. Uličného [1990: 182] bola Ľutina „... najprv názvom potoka (nárečovo Ľucina) a následne aj dediny“. B. Varsik [1977: 316] uvádza nasledovné písomné doklady – maď. *Litinye patak*, rok 1248 fluv. *Luthonya* (falzum), rok 1285 aqua *Lytighe*, rok 1296 fluv. *Lythyne*, rok 1322 fluv. *Lythoua*. J. Beňko [1985: 206] uvádza doklad z roku 1322 v podobe Fluvium *Lythoue*. Názov toku je odvodený od slovanského slova *ľutъ (ľúty) vo význame zákerný. V. Šmilauer etymológiu názvu odvodzuje od hlučnej vody [1932: 407]. Autori monografie Zeměpisná jména v Čechách, na Moravě a ve Slezsku [2004: 99] pripisujú koreňu ljut význam bahno, bažina, prípona -yňa by mohla mať privlastňovací význam, resp. všeobecný miestny význam. Ak budeme považovať za záväzný význam zákerný, potom ho možno spojiť aj s pomenovaniami tokov v iných povodiach Slovenska typu Lukavica z povodia Hrona [Krško 2003: 311], Lukavec v povodí Nitry [Hladký 2004], ktoré odkazujú na adjektívny základ lONkavъ, teda ľstivý, zákerný tok s množstvom spodných vírov.

Vlastnosti terénu, ktorým tok preteká, prípadne vlastnosti samotného toku (jeho koryta) sa rovnako odrážajú v jeho pomenovaní. V hydronymii povodia Torysy možno do tejto skupiny zaradiť: *Kalná* s apelatívnym základom *kalъ [aj Sičáková 2007: 18] s významom bahnité miesto, so špinavou, mútnou vodou. Pomenovania motivované mokrým prostredím sú známe na celom slovenskom území [napr. povodie Váhu – Krško 2009; 2012]. Na blatistý terén odkazujú aj hydronymá z iných tokov, napr. Blatná je pomenovanie vodnej plochy v povodí Ipľa [1999] či potok v povodí Turca [2003], ale podobu *Blatná/Blatný potok* (variant *Lučanky*) nachádzame aj sledovanom povodí Torysy. I. Luterrer a R. Šrámek [2004: 48] uvádzajú podoby mien s týmto koreňom ako odvodené od apelatíva s významom „blatistá, močiarovitá“, resp. „rieka, voda, lúka, ktorá je blatistá, s kalnou vodou“. K tomuto koreňu sa často pridávala prípona *-ica*, ide o starý spôsob tvorenia pôvodne potočných a riečnych pomenovaní, ktoré sa preniesli na osady, ktoré pri nich vznikli.

V pozadí pomenovania vodných tokov stojí aj slovanská mytológia. Hoci pomenovania odkazujú na propriálnu lexiku, považujeme za dôležité ich spomenúť práve kvôli skutočnosti, že často odkazujú na už nedochované toponymá a ucho-

vávajú lexiku spojenú so slovanským panteónom. Ako prvé spomenieme hydronymum *Goduša* (terénny názov Godusa je známy aj v Srbsku, tu je možné hydronymum spojiť s terénnym názvom Godušné vrchy), ktoré sa spája s celoslovanskou bohyňou hodovania (apelatívny koreň *godъ-). Osada, ktorá vznikla nad Šarišskými Dravcami, zanikla. Archeologický výskum v tejto lokalite však ukazuje na skutočnosť, že bol obývaný dávno ešte pre Veľkomoravskou ríšou. Predpokladá sa, že ide o osídlenie z 5.–6. storočia a možno že ešte zo skorších čias. O kultovosti okolitých miest vypovedajú aj mnohé chotárne názvy ako Peklisko, Mohyla (Krásna Lúka), Perunova ščoba (Poloma), pod Demiankou (osada Lačnov), chotárny názov Božov/Bažov (Krivany), pole Nena (Lipany) lesík Dragomil. Samotné mestečko Lipany vzniklo na kultovej lokalite v pohanskom lipovom háji.

Podobne možno odkaz na staroslovanskú bohyňu mladosti a rozkoší Ladu a jej náprotivok bohyne staroby Baba nájsť v pomenovaniach obcí Lada a Babin Potok (Balpotok). Prvý z nich motivoval hydronym *Ladianka* ľavostranný prítok Sekčova v nárečovom variante *Ladzinka*. Aj archeologický výskum tu ukázal stopy osídlenia z 9. storočia. „Lada bola jednou zo slovanských, pohanských bohýň. Ak sa jej meno stalo názvom sídliska, sídlisko muselo vzniknúť pred 9. storočím. Lada patrí k najstarším slovanským sídliskám v strednom Šariši“ [Uličný 1990: 164]. Podobné pomenovania uvádzajú aj Zeměpisná jména v Čechách, na Moravě a ve Slezku [2004: 40]. Pomenovanie Baba sa považuje za časté pri kopcoch zaobleného tvaru, pričom toto meno má základ v ide. koreni *bab-/bob- označujúceho niečo vyduté, oblé a pod., pripúšťa sa aj základ vo vlastnom mene, resp. v mytologickom pomenovaní slovanskej bohyne Baba, ktorá sa stotožňovala s búrkovým mračnom a bola symbolom nebezpečenstva. Hydronymum so základom *bab- sa uvádza aj v iných slovenských povodiach, napr. Babí potok v povodí Ipľa [Žigo, Majtán 1999], Babica v povodí Nitry [Hladký 2004].

Ak sledujeme apelatívnu lexiku dochovanú v hydronymii povodia Torysy, nemožno opomenúť skutočnosť, že v pomenovaní vodných tokov sa zachovali aj vplyvy iných etník – na Slovensku popri valašských najvýraznejšie maďarské a nemecké – spôsobené spoločensko-hospodárskymi a politickými okolnosťami. Tieto vplyvy zanechávajú svoje stopy aj v toponymii. B. Varsik [1977: 270; 1990: 132–133] konštatuje, že v prvej polovici 14. storočia bol stred Prešovskej kotliny prevažne pomaďarčený a kontinuita pôvodného slovenského obyvateľstva bola na mnohých miestach pretrhnutá. Maďari prebrali a zachovali viaceré pôvodné slovanské názvy riek – Ternianka, Torysa (Tárca), Delňa, Maglóc, Gerendel. Prevzatia apelatív z maďarčiny sa objavujú vo viacerých hydronymách povodia Torysy. Nakoniec maďarské apelatívum sár – blato dalo názov celému územiu (Šariš). Prienik maďarského obyvateľstva do oblasti Prešovskej kotliny sa spája s obdobím 11. storočia, kedy boli posunuté pohraničné obranné záseky do tejto oblasti, a predovšetkým s obdobím 13. storočia, čo bolo spojené s presunom obyvateľstva po tatárskom vpáde – stred Prešovskej kotliny sa pomaďarčil a vznikli aj niektoré terénne názvy maďarského pôvodu.

Sekčov (maď. Szekcsó, doklady zápisov – *fluv. Zukchw* (r. 1247), *fluv. Scukcha* (r. 1261), *fluv. Zekchew* (r. 1272/1331), maď. *Sekcsó vel Szekcsó*, sloven. *Sekčowpotok* (r. 1808) je najdlhší ľavostranný prítok Torysy. Podľa B. Varsika je dnešná podoba hydronyma prevzatím z maďarčiny, ale názov *Scukcha* považuje aj za možný doklad o slovanskom pôvode názvu so základom suk- a koncovkou -ča [1990: 134]. V. Šmilauer [1932: 408] uvádza tvar *Sekčovský potok*. Jeho názov vykladá ako potok odvodňujúci szék z maďarského slova pomenúvajúceho bažinu.

Šebastovka, aqua Sebes (r. 1285, listina z r. 1312 – Sebus – porovnaj Varsik [1990: 282, 132–133]), B. Varsik uvádza aj podoby *Šebešuvka* a Sebespatak, pričom pomenovanie spája s maď. apelatívom sebes „bystrý". Autor zároveň uvádza, že potok dostal pomenovanie od nového maďarského obyvateľstva. F. Uličný v súvislosti so vznikom osady Nižný Šebeš pripomína, že osada vznikla na nive potoka, pričom osídlenie v oblasti smerovalo hore údolím a že „základom názvu mohlo byť staršie slovenské slovo, neskôr foneticky prispôsobené maďarskému sebes" [1990: 211–212]. B. Varsik [1977: 282–290] uvádza, že v listine z roku 1312 sa pri opise hraníc zeme a lesa Megeš uvádzajú dva potoky rovnakého významu, vo dvoch rečiach, na východnej strane Prešovských hôr potok *Bystrá* (fluv. *Byztra*), ktorý tečie do rieky Tople, a na západnej strane týchto hôr zasa potok *Šebeš* (*Sebus*) tečúci do Sekčova. Význam jasný, čistý, rýchly nachádzame v hydronymii na celom území Slovenska – dokazujú to doterajšie výskumy hydronymie na Slovenku, napr. povodie Hrona, povodie Váhu [Krško 2003; 2011], Sebes je aj vodná plocha doložená v povodí Ipľa [1999].

Prostredníctvom maďarčiny sa však v zápisoch dochovali pôvodné hlásky. Často uvádzaným dokladom je zachovane hlásky g, prípadne nosoviek. V povodí Torysy je takým hydronymom *Hrabovec*, prítok Sekčova. Je dokladom názvu prevzatého Maďarmi z územia za zásekmi, ktoré prešli v slovenskom jazyku prirodzeným vývinom hlásky *g* na hlásku *h* – rok 1261 – fluv. *Groboch*, rok 1270 – fluv. *Gorboch*. Názov svedčí o tom, že maďarské stráže prišli do styku s týmito názvami už v 12. storočí ešte, a to ešte s hláskou *g*. [Varsik 1977: 184, 271]. Iným príkladom je Gerendel, pravý prítok Maglovca, ktorý sa vlieva do Sekčova. Homonymným je aj pomenovanie dediny Gerendel (poss. Gerendel známa z roku 1281), v ktorej bolo usadené maďarské strážne obyvateľstvo v 12. storočí na ceste medzi Kapušanmi a riekou Topľou, teda pred prechodom cesty cez rozvodie Torysy a Tople [Varsik 1990: 250–255]. Potok Gerendel sa spomína v roku 1259 ako hraničný potok (aqua Gerendul) majetku Germana z Chmeľova. V katastrálnej mape Nemcoviec z roku 1869 sa uvádza ako Gerendel potok a zeme tiahnuce sa popri jeho dolnom toku ako Gerendelje; potok Gerendel je aj na mape Vojenského zemepisného ústavu v Prahe (1:25 000), na mape ministerstva obchodu v Budapešti z roku 1901 (1:75 000); potok Gerendel aj v listinách z roku 1363 a 1368 s podobou rivulum Gerendelpatak). Ako bolo povedané, názov poukazuje na skutočnosť, že maďarské stráže po svojom usadení v oblasti starej slovanskej dediny prevzali od Slovanov aj starý názov ešte s hláskou -g-. Keďže sa tu slovanské obyvateľstvo v 12. a 13. sto-

ročí neudržalo, nezachovala sa jeho kontinuita. Názov teda neprešiel prirodzeným vývinom v slovenčine, ale novší slovenskí usadlíci ho prevzali späť od Maďarov [Varsik 1990: 253] Gerendel sa spája so slovanským apelatívom grędeljь s významom „os mlynského kolesa“ hriadeľ práve kvôli pomenovaniu potoka. Podľa B. Varsika [1990: 254] „miestny a vodopisný názov Gerendel v Šariši, ktorý prevzali Maďari od Slovákov niekedy na rozhraní XI. a XII. stor., je jediným známym dokladom v Uhorsku pre názov potoka, čo jasne svedčí o tom, že Šarišskí Slovania (Slováci) používali slovo hriadeľ aj pre os mlynského kolesa“. Dedina Gerendel teda dostala názov podľa tu existujúceho mlyna.

Krátku poznámku venujeme aj hydronymám, v ktorých možno identifikovať nemecké prvky. V povodí Torysy spomenieme hydronymum Hamborek s dochovaným koreňom nem. Burg „hrad“ a pomenovanie minerálneho prameňa *Švabľovka/Švabľuvka*, ktorý je nárečovou modifikáciou nemeckého švabeľ, čo v hovorovej nemčine znamená síru (švábeľka v hovorovej nemčine znamená zápalku). Ide o prenesený názov, ktorého základom je odkaz na pôvodný sírnatý kúpeľ či prameň sírnatej vody, ktorý sa ešte dodnes nachádza pod brehom v otvore vysekanom do skaly. V minulosti tu stáli kúpele.

3. Záver

Tento príspevok považuje za čiastkovú štúdiu, ucelenejší pohľad na hydronymiu povodia Torysy, ktorá doplní práce o hydronymii povodia Hornádu [štúdie A. Goótšovej 2010; 2011], prinesie ďalší výskum. Mnohé z uvedených hydroným sú dokladom skutočnosti, že pri pomenúvaní vodných tokov zohralo slovanské etnikum dôležitú úlohu [pozri aj Hladký 2004; podobne Krško 2009]. Uvedené poznámky k apelatívnemu základu hydronymie z povodia Torysy chápeme ako príspevok k výskumu hydronymie na východnom Slovensku realizovaného v rámci projektu Analýza synchrónnej a diachrónnej hydronymie povodia Hornádu (VEGA 1/0359/12) v nadväznosti na už realizované výskumy v rámci celoslovenského projektu Hydronymia Slovaciae. Predpokladáme, že zaradenie čiastkových výsledkov (aj nasledujúceho) výskumu na sledovanom povodí východného Slovenska obohatia doterajšie výskumy a aj vďaka nim bude možné dotvoriť obraz o slovenskej, a slovanskej, hydronymii.

Bibliografia

Bartek Henrik, 1940, *Starodávne osobné mená slovenské*, „Slovenský jazyk“ 1, 67–72.
Beňko Ján, 1985, *Osídlenie severného Slovenska*, 1. vydanie, Košice.
Encyklopédia Slovenska, 1977, I. zv., 109, Bratislava.
Encyklopédia Slovenska, 1978, II. zv., 302, Bratislava.

Goótšová Andrea, 2010, *(Ne)vyjadrenie posesívnych vzťahov v hydronymii Hornádu*, [in:] Juraj Hladký, Ľubomír Rendár (eds.), *Varia XIX. Zborník plných príspevkov z XIX. kolokvia mladých jazykovedcov*, Trnava, 97–102.

Goótšová Andrea, 2011, *Motivačné činitele hydroným v Slovenskom raji*, [in:] Martin Ološtiak (ed.), *Jednotlivé a všeobecné v onomastike, 18. slovenská onomastická konferencia Prešov 12.–14. septembra 2011*, Prešov, 220–228.

Hladký Juraj, 2004, *Hydronymia povodia Nitry*, 1, Trnava.

Chalupecký Ivan, 1994, *Najstaršia šľachta na Spiši*, [in:] *Najstaršie rody na Slovensku*, Katarína Štulrajterová (ed.), Martin.

Krško Jaromír, 2003, *Hydronymia povodia Turca* 1, Banská Bystrica.

Krško Jaromír, 2005, *Spracovanie hydronymie Slovenska (Metodické pokyny na spracúvanie projektov Hydronymie Slovaciae)* 1, Banská Bystrica.

Krško Jaromír, 2008, *Hydronymia povodia Hrona vo svetle etník*, [in:] Anna Gálisová, Alexandra Chomová (eds.), *Varia XV. Zborník materiálov z XV. kolokvia mladých jazykovedcov (Tajov, 7.–9. 12. 2005)*, Banská Bystrica, 309–319.

Krško Jaromír, 2009, *Praslovanské apelatíva ako motivanty hydroným povodia Váhu*, „Slavica Slovaca“ 44, č. 1, 13–23.

Krško Jaromír, 2011, *Hydronymia horného povodia Váhu (od povodia Rajčanky po prameň Váhu)* 1, Banská Bystrica.

Lutterer Ivan, Šrámek Rudolf, 2001, *Zeměpisná jména v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, 2. vydanie, Havlíčkův Brod.

Majtán Milan, 1977, *Ortáš – ortvaň – ortovisko (ortovať)*, „Kultúra slova“ 11, č. 10, 348, 350–357.

Majtán Milan, 1996, *Z lexiky slovenskej toponymie*, Bratislava.

Majtán Milan, Žigo Pavol, 1999, *Hydronymia povodia Ipľa*, Bratislava.

Ondruš Šimon, 2000, *Odtajnené trezory slov*. Zv. 1, Matica slovenská.

Ondruš Šimon, 2002, *Odtajnené trezory slov*. Zv. 2, Matica slovenská.

Sedlák Vincent, 1994, *Najstaršie rody v Bratislavskej župe – Čakany ako majiteľ Pilišského kláštora*, [in:] *Najstaršie rody na Slovensku*, Katarína Štulrajterová (ed.), Martin.

Sičáková Ľuba, 2007, *Hydronymia povodia Slanej (Súbor štúdií)*, Prešov.

Šmilauer Vladimír, 1932, *Vodopis starého Slovenska. Praha a Bratislava*, Praha.

Uličný Ferdinand, 1990, *Dejiny osídlenia Šariša*, 1. vydanie, Košice.

Varsik Branislav, 1977, *Osídlenie Košickej kotliny III (s osobitným zreteľom na celé východné Slovensko a horné Potisie)*, 1. vydanie, Bratislava.

Varsik Branislav, 1990, *Slovanské (slovenské) názvy riek na Slovensku a ich prevzatie Maďarmi v 10.–12. storočí (Príspevok k etnogenéze Slovákov)*, Bratislava.

http://www.cergov.sk/article.php?id=56 [dostupné: 03.08.2015].

Alexandra Chomová

Contribution to the appellative bases of Slovak hydronyms of the basin of Torysa

(Summary)

The paper is a partial study which refers to the processing of Slovak hydronymy within the Hydronymia Slovaciae project in mapping the names of water courses in the Eastern Slovakia. The research is carried out within the project Synchronic-diachronic aspects of the Hornad basin hydronymy (VEGA 1/0359/12). This article deals primarily with extralinguistic aspects of selected hydronyms. We selectively focus on the oldest documented hydronyms which are assumed to motivate other toponyms (for example settlements names). The contribution is based on an initial analysis of particular names, the evidence is acquired by extracts from maps and studies of materials relating mainly to the earliest, documented hydronyms from the Torysa basin. The Torysa is an important and the longest tributary river in the Hornád river basin. Its length is 129 kilometres. The oldest traces of settlement in the northern part of the Šariš stool are connected with this river. The aim of the article is to describe hydronyms which are motivated by the appellative base with the focus on the most common motivation – type of vegetation, landform and human activity associated with settlement (mainly inaccessible places). It also adds some comments on the influence of the Hungarian language, which allowed conserving some original speech sounds known in the oldest periods of Slovak language – for example the nasal consonant, the consonant g. These partial results of research in the study of the Torysa basin in Eastern Slovakia enrich the existing research and they also give opportunity to compare the appellative bases of names with the current findings of other Slovak outputs in the area of the hydronymia of Slovakia.

Słowa kluczowe: hydronimy, Torysa, hydronimia słowacka, motywacja, motywacja apelatywna.

Key words: hydronym, Torysa, Hydronymia Slovaciae, motivation, appellative base.